

Д. А. Міщенко,
к. е. н., доцент кафедри економіки підприємства,
Класичний приватний університет, м. Запоріжжя

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІЙНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано особливості інституційного розвитку аграрного сектора економіки України, визначено передумови завершення перехідного періоду для вітчизняної економіки взагалі і аграрного сектора зокрема.

The article analyzes the institutional features of development of agrarian sector of Ukraine, prerequisites defined the transition period for the domestic economy in general and the agricultural sector in particular.

Ключові слова: інститут, інституціоналізм, інституційні системи, аграрний сектор економіки, ринкові перетворення, державне регулювання.

Key words: institute, institutionalism, insytutsiyni system, the agricultural sector of the economy, market reforms and government regulation.

ВСТУП

Ринкові трансформації в Україні, особливо в її аграрному секторі, зазнали серйозних негативних диспропорцій у своєму розвитку і зіткнулися з внутрішніми дестабілізуючими соціально-економічними факторами, несприятливою кон'юнктурою на світовому агропродовольчому ринку, недостатньою ефективністю реформ. Шлях розбудови національного аграрного сектора має власну специфіку, що вимагає створення принципово нового інституціонального каркасу суспільних відносин, в рамках якого актуальним залишається й питання вирішення ряду економіко-організаційних проблем підвищення ефективності господарювання та створення соціально-економічного й культурного середовища, орієнтованого на пріоритети й потенціал постіндустріального суспільства.

Інституціональна природа подібних соціально-економічних трансформацій диктує необхідність формування принципово нового погляду на роль і вплив фактора реформ у країнах на перехідному етапі становлення ринкової економіки. Звідси аграрні реформи слід розглядати як послідовний та логічно вмонтований структурний елемент історичного суспільного досвіду.

Вагомий внесок у розвиток і становлення інституційної теорії зробили такі зарубіжні та вітчизняні вчені: А. Алчіан, В. Андрійчук, Дж. Бьюкенен, О. Вільямсон, П. Гайдуцький, Є. Майовець, М. Малік, Д. Норт, О. Онищенко, В. Паламарчук, П. Саблук, В. Тарасевич, А. Філіпенко, А. Шастітко, В. Юрчишин, О. Яременко, та ін.

Але до цього часу недостатньо уваги приділено впливу ринкових інституцій на трансформаційні процеси, що відбуваються в аграрному секторі економіки України, потребує детальнішого вивчення процес інституційної трансформації власності в аграрній економіці.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета статті — проаналізувати особливості інституційного розвитку аграрного сектора економіки України, визначити передумови завершення перехідного періоду для вітчизняної економіки взагалі і аграрного сектора зокрема.

РЕЗУЛЬТАТИ

Інституціоналізм — один з основних напрямів економічної думки, що склався наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. Термін "інституціоналізм" походить від слова "інститут" (institution), під яким розуміють певний звичай, порядок, прийнятий у суспільстві, а також характеристики звичаїв у вигляді закону або установи.

У період трансформаційних перетворень в економіці підхід до інституціональних змін має принципове значення. Протягом останніх двадцяти років у економіці України спостерігається руйнування старих інституціональних структур і формування нових — ринкових.

Найважливішим при цьому є підвищення дієздатності держави:

- створення сприятливих інституціональних передумов реалізації завдань європейської інтеграції;
- максимальна реалізація конкурентних переваг, національних пріоритетів, економічної безпеки;
- подолання корупції та тінізації економіки;
- формування ефективного конкурентного середовища;
- створення сучасних правових та організаційних механізмів захисту прав на інтелектуальну власність;
- інноваційна діяльність.

Для підвищення темпів розвитку економіки країни потрібні певні структурні зміни, які зможуть забезпечити конкурентоспроможність країни і окремих її ре-

гівнів та стануть запорукою сталого розвитку господарства. Загалом в Україні та її регіонах структурні зміни були пов'язані зі збільшенням сировинної складової у промислово виробничтві, скороченням обсягів виробництва товарів споживчої групи, високою часткою матеріало- та енергомістких виробництв і технологій, зростанням енергоємності ВВП, ростом питомої ваги базових галузей в економіці, зниженням потоку інвестицій в наукоємні галузі, зниженням рентабельності виробництва [2].

Останнім часом дедалі більше зростає роль інституційних чинників для трансформаційних перетворень економіки України і аграрного сектора зокрема. За визначенням Д.С. Нортю, "інститути — це створені людьми обмежувальні рамки, що упорядковують взаємовідносини між людьми, з цього слідує, що вони задають структуру мотивів людської взаємодії..." [5].

Інституції в економічній сфері можна класифікувати на три групи:

- офіційні і неофіційні правила поведінки економічних суб'єктів, зокрема правові акти;
- організаційні структури і форми;
- інституціональні конфігурації, що включають як офіційні та неофіційні правила, так і групи організацій, що забезпечують їх реалізацію.

До останньої групи, зокрема, відносяться інститути ринку (товарного, грошового, цінних паперів тощо), власності та приватизації, підприємництва, конкуренції та обмеження монополізму, державного регулювання (прогнозування, індикативне планування, програмно-цільове управління, державне замовлення, податкова система) [3].

Після розпаду Радянського Союзу в Україні розпочалося формування ринкової економіки, яке було пов'язане з відтворенням та формуванням ринкових інституцій. Трансформаційні зміни викликали інституціональні перетворення і у аграрному секторі.

У зв'язку з трансформаційними процесами відбувалися зміни офіційних і неофіційних правил поведінки економічних суб'єктів, з'являлися і з'являються нові законодавчі акти, які не завжди сприяють розвитку економіки нашої держави та її аграрного сектора зокрема.

Першим нормативним документом, що сприяв процесу трансформації земельного права, була Постанова Верховної Ради УРСР "Про вирішення питань, пов'язаних з правом власності на землю" від 5 грудня 1990 р. Цей документ відкривав можливості "надання землі в довічне успадковане володіння" для ведення фермерського й особистого підсобного господарства. Суспільна власність на землю збереглася, про приватну земельну власність і торговий оборот земель мови не було, але з'являлися нові можливості для розширення землекористування сектора господарств населення. [4]

Наступною принципово новою важливою подією в розвитку ринкового землекористування стало прийняття постанови Верховної Ради УРСР "Про земельну реформу" від 18 грудня 1990 р. Правовою основою земельної реформи став одночасно прийнятий Земельний кодекс Української РСР, в якому збереглося визнання землі загальнонародною власністю і поряд з тим декларувалося право кожного громадянина на земельну ділянку. Всі землі оголошувалися об'єктом земельної реформи, завданням якої був перерозподіл земель з одночасною їх передачею у приватну та колективну власність.

Поява такого інституту, як фермерське господарство, стало можливим з прийняттям Закону України "Про селянське (фермерське) господарство" від 20 грудня 1991 р.

Взагалі, в Україні виділяють на сьогодні два етапи аграрної реформи — до грудня 1999 р. (час виходу Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки") і після. На першому етапі

проводилася реорганізація колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства, приватизація державних сільгоспідприємств, формування фермерських господарств. Процеси реформування на цьому етапі проходили дуже повільно, неповно й непослідовно, чітка програма реформ на державному рівні була відсутня, цей етап, по суті, був підготовчим до проведення масштабної структурної реформи в Україні, що розпочалася з грудня 1999 р. Особливістю трансформації аграрної сфери в Україні стало фактичне затягування з проведенням структурної реформи, що вилилося в майже десятирічний підготовчий етап реформи. Протягом кінця 1999 — початку 2000 рр. сільське господарство України знаходиться на другому етапі перетворень, хоча у сфері інституційних реформ, формуванні ринкової інфраструктури Україна ще не вийшла на рівень, досягнутий на першому етапі трансформації країнами Центральної та Східної Європи. Особливо ускладнили й уповільнили процес перетворень високий рівень централізації системи управління галуззю і зміни, що відбулися у психології селян за роки колгоспно-радгоспної системи. Десятирічне запізнення із проведенням аграрної реформи поставило сільське господарство у винятково несприятливі макроекономічні умови під час проведення масштабної структурної реформи, а роки "декларативного реформування" підірвали довіру до реформ у суспільстві, чим погіршили й без того несприятливі соціально-психологічні стартові умови [1].

Трансформаційні процеси в аграрному секторі нерідко здійснювались з порушенням чинного законодавства. Існуюча нормативно-правова база була недосконалою. Сфера неформальних інститутів, яка взагалі ігнорувалася в ході становлення нового типу суспільних відносин в Україні, виявилася найбільш інерційною в усіх країнах на пострадянському просторі. Одним із найскладніших завдань було створення інститутів, здатних ініціювати і просувати розвиток ринкових механізмів в аграрному секторі. Крім того, неформальні інститути, такі як звичаї, культурні традиції, норми поведінки, цінності, впливають на особливості і темпи формування ринкових відносин, це пояснюється тим, що у трансформаційний період було зруйновано командно-адміністративний механізм регулювання господарської діяльності, а нові інституції перебували ще на стадії становлення. Саме успадковані неформальні інституції ніби пролонговують дію застарілих стереотипів економічного мислення і поведінки суб'єктів господарювання, а також призводять до непередбачуваних наслідків у сфері державного регулювання аграрного сектора [6].

Можна сказати про досить велику вагу неформальних інститутів у порівнянні з формальними. Серед неформальних інститутів значне місце відводиться корупції і зловживанню особливо, коли мова йде про тіньові ринки купівлі-продажу землі, формування латифундій, рейдерство.

З подальшим впровадженням трансформаційних процесів економіки і аграрного сектора неформальні інститути все більше починають поступатися формальним. Саме неформальні інститути виконали важливу адаптаційну функцію в перехідних умовах.

Звичайно, жодна з форм господарювання не може розвиватися без належної державної підтримки, вона потрібна всім без винятку організаційно-правовим формам господарювання. Але протягом всього трансформаційного періоду відчувається недостатність державної підтримки аграрного сектора, яка може проявлятися через податкові пільги, кредити, митні тарифи, низькі процентні ставки на придбання сільськогосподарської техніки, паліне, добрива, субсидії.

Державне регулювання не повинне спотворювати конкуренцію і ділову активність різних суб'єктів господарювання, його завдання — встановлювати міцні інституційні рамки для різноманітних сільськогосподарських підприємств і забезпечувати їм рівні конкурентні умови

на ринку, який сам по собі є системою взаємопов'язаних інститутів, що забезпечують його успішне функціонування. Для цього потрібен весь набір інститутів: він забезпечує використання методів непрямого державного регулювання, щоб уникнути, наскільки це можливо, прямого втручання держави до аграрного сектора [8].

Крім того, ринкові перетворення в АПК проходили без комплексної стратегічної програми розвитку. Потребує значної підтримки матеріально-технічна база аграрного сектора. Є необхідним застосування інноваційно-інвестиційних програм розвитку з врахуванням регіональних особливостей.

Реформа аграрного сектора повинна розглядатися як інституціональна зміна, що вимагає адекватного аналізу, концептуальних оцінювальних підходів, побудови стратегії й тактики реформування тощо. Незважаючи на те, що реформи практично завжди мали суто прикладну мету й завдання, в реальному житті вони завжди призводять до зміни інституціонального середовища. В іншому випадку такі заходи є неістотними й не підпадають під визначення реформ. Більше того, реальний ефект реформи можуть мати лише за умови, що вони тією чи іншою мірою стосуються інституційного механізму функціонування аграрного сектора. Протягом останніх років у аграрному секторі відбуваються колосальні інституціональні зміни, які знаменуються масовим утвердженням на селі нових суб'єктів господарювання, що функціонують на засадах приватної власності і вкладають капітал в аграрний сектор з метою отримання прибутку. Внаслідок цього в певних секторах сільськогосподарського виробництва формуються значні нагромадження за рахунок різних джерел прибутку, проте найчастіше ними стають ренти, частина заробітної плати, орендної плати за землю та ін. Загалом же успіх інституціональної революції в українському аграрному секторі об'єктивно посилюватиметься за умови залучення та активізації підприємницької діяльності всіх без винятку суб'єктів економічної діяльності на селі. Кожному етапу трансформації відповідають свої особливості структурної реформи, внутрішньої аграрної й торговельної політики. Стратегічні завдання, що вирішувалися на кожному етапі, приводили до докорінних соціально-економічних змін у сільському господарстві [8].

В Україні система управління аграрним сектором була більш централізованою, що ускладнювало початковий етап реформ. Масштабна структурна реформа здійснювалася також за умов початку макроекономічної стабілізації й завершення приватизації в більшості інших галузей, проте це стало негативним чинником, у тому числі з огляду на значну роль сільського господарства в економіці України і на глибоку соціально-економічну кризу, в якій опинилася галузь протягом попереднього десятиріччя. Національні традиції, психологічні чинники й політичні міркування вплинули на хід першого етапу аграрної реформи. Радикальні реформи, як правило, тягнуть за собою потенційні соціально-економічні конфлікти. Одні протиріччя в ході реформування знімаються, проте інші загострюються. У результаті структурної реформи аграрного сектора поглибилися деякі соціальні суперечності й виникли нові, які за умов колективної системи господарювання не мали соціальної бази. Загальний характер мають напружені стосунки між індивідуальними фермерами й селянами, що залишилися членами сільськогосподарських підприємств, хоча глибина цих конфліктів різна, залежно від національних та історичних особливостей країн. Інша сфера соціальної напруги — стосунки між працюючими членами розпайованих і акціонованих сільськогосподарських підприємств і непрацюючими пенсіонерами, що володіють їх паями або акціями. Структурна реформа в Україні передбачала перетворення колишніх форм колективного господарювання на нові виробничі структури колективного

господарювання, що базуються не на державній і колективній, а на приватній власності на землю та інші засоби виробництва. Паралельно із структурною реформою в сільському господарстві досить швидко відбулася приватизація й демонополізація в галузях, пов'язаних із сільським господарством, практично було завершено приватизацію переробних, агросервісних та будівельних підприємств, що була розпочата з весни 1993 р., згідно з Декретом Кабінету Міністрів України від 17 травня 1993 р. "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі". На аграрний сектор негативно вплинула лібералізація цін і торгівлі, що відбувалася на першому етапі трансформації одночасно з реструктуризацією аграрного сектора. Різно знизилася купівельна спроможність населення, що зумовило складнощі у реалізації продовольства на внутрішніх ринках. У перші роки проведення аграрних реформ така ситуація ускладнювалася незахищеністю внутрішніх продовольчих ринків від проникнення на них продовольчих товарів інших держав. Лібералізація цін і наступний інфляційний шок надзвичайно негативно вплинули на аграрний сектор України. Значно збільшився диспаритет цін на продукцію сільського господарства і продукцію галузей, що знаходяться нижче і вище у технологічному ланцюжку. Ціни на продукцію промисловості зростали у 2,5—3 рази швидше, ніж ціни на продукцію сільського господарства. За оцінками економістів, ці процеси призвели у 1995 р. до фінансового банкрутства сільського господарства. На другому етапі перетворень почали проводитися заходи щодо підтримки цін, регулювання ринків, були введені імпортні та експортні обмеження. Сільськогосподарські підприємства зіткнулися з проблемою фінансування виробництва. Відсутність доступу до кредитів або високі відсоткові ставки кредитів стали загальною проблемою. Розвиток кредитування аграрного сектора України стримується через високий рівень заборгованості господарств, низький рівень прибутковості галузі, високі ризики, нерозвиненість земельних ринків, а вирішення проблем кредитування сільськогосподарського виробництва в Україні відбувається із значним запізненням.

Ефективність процесів реформування залежить від інституціональних трансформацій в економіці й суспільстві. Важко аналізувати перехід від планової економіки до ринкової без використання інституціонального підходу. За висловом Д. Норта, "інституціональні зміни визначають, як суспільства розвиваються у часі, і таким чином є ключем до розуміння історичних змін" [5].

Реформуються всі старі інститути, що не відповідають вимогам ринкової економіки, і створюються нові, серед яких норми і правила, що забезпечують функціонування ринків. Завдання останніх полягає у зведенні до мінімуму суми виробничих витрат і витрат, пов'язаних зі здійсненням угод. Інституційна реформа в Україні здійснюється набагато повільніше, ніж у країнах Центральної та Східної Європи. Особливо це стосується земельного законодавства, цінового регулювання, законодавства, що забезпечує функціонування й розвиток товарних ринків. В Україні інституційна реформа мала більш комплексний і глибокий характер, бо перехідний процес включав також створення національної держави й відповідних інститутів. Внаслідок більш тривалого перебування в умовах планової економіки, інститути, що створюються в ході економічних реформ в Україні, повинні мати більший рівень незалежності від траєкторії розвитку інститутів планової економіки колишнього Радянського Союзу, ніж відповідні інститути країн Центральної та Східної Європи. Проте саме відсутність у населення України досвіду діяльності в ринковій системі, в середовищі ринкових інститутів сповільнює темпи ринкових трансформацій, а ринкові інститути, що формуються, несуть

у собі залежність від їх попередників з часів планової економіки. Така ситуація є характерною для всіх країн із тривалим перебуванням у складі колишнього Радянського Союзу. Виявилося, що в цих країнах ринкові інститути отримують зовсім не той напрям розвитку, ніж у ринкових державах, звідки вони запозичені. Інституціональна теорія пояснює ці викривлення повільною зміною неформальних норм. Досвід ринкових перетворень у сільському господарстві України підтвердив тезу Д. Норта про те, що ефективні ринкові інститути можна створити лише у суспільстві із вбудованими стимулами до створення й закріплення ефективних прав власності.

ВИСНОВКИ

Інституціональна теорія дає чітку відповідь на запитання щодо завершення перехідного періоду для економіки взагалі і аграрного сектора зокрема. Очевидно, що такою межею не може бути перевищення країною обсягів валового випуску сільськогосподарської продукції стосовно аграрного сектора. Цей показник може відображати лише подолання кризи перехідного періоду, а не набуття економікою нової якості. З погляду інституціональної теорії економіка перестане бути перехідною й набуває характеру ринкової із завершенням, в основному, формування нового ринкового інституційного каркаса. Проте саме лише формальне створення інституційного каркасу на фундаменті старих неформальних інститутів, ринкова трансформація яких відбувається вкрай повільно, не означає, що новостворені інститути будуть діяти як ринкові. Процес переходу до ринкової економіки буде закінчено лише тоді, коли нові правила гри будуть виконуватися, а механізми їх дотримання будуть ефективними. В Україні виконання нових правил гри блокується через високий рівень невизначеності на початку аграрної реформи, відсутність традицій слідування формальним правилам, непослідовність аграрної політики, низький рівень довіри до влади, відсутність консолідувальної ідеї та багато інших неформальних чинників. Нові інституційні системи у країнах Центральної та Східної Європи набули ознак завершеності у процесі пристосування їх до стандартів ЄС. Швидкій трансформації формальних і неформальних інститутів цих країн сприяла консолідація практично всіх суспільних груп навколо ідеї повернення до Європи.

Темпи й результати виконання завдань усіх етапів трансформації різні, найбільш складними загальними завданнями лишаються закріплення макроекономічної стабільності, зростання конкурентоспроможності на внутрішніх і зовнішніх ринках, вдосконалення виробничої інфраструктури та інфраструктури ринків, підвищення ефективності системи управління, створення нових робочих місць у сільській місцевості поза сільськогосподарським виробництвом.

Аграрні реформи в Україні відбуваються повільними темпами. Виходячи із закономірностей трансформаційних процесів, протягом наступних років основні зусилля необхідно буде зосередити на формуванні земельного ринку, ефективної системи кредитування аграрного сектора та вдосконаленні агропродовольчих ринків, а надалі фокус аграрної політики переміститься у сферу поглиблення реструктуризації сектора, зростання продуктивності агропродовольчої системи, а також інтеграції сільського господарства у більш широкий контекст розвитку сільської місцевості.

Література:

1. Бородіна О. Аграрна політика України: витоки, сучасний стан і нові можливості в контексті інституціоналізму та викликів глобалізації / О. Бородіна // Економіка України. — 2008. — № 10 — С. 94—111.

2. Майовець Є.Й. Аграрне підприємництво в Україні: монографія / Є.Й. Майовець. — Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. — 2006. — 428 с.

3. Макаренко П.М. Фермерство України у контексті тенденції розвитку світового сільського господарства / П.М. Макаренко, А.А. Мельник // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 145—153.

4. Могильний О. Реалії та парадокси аграрної політики / О. Могильний // Економіка України. — 2008. — № 12. — С. 40—50.

5. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Д. — К., 2000. — 190 с.

6. Онищенко О.М. Аграрні трансформації в Україні: оцінки, проблеми, прогнози / О.М. Онищенко // Економіка і прогнозування. — 2001. — № 3. — С. 7—24.

7. Осташко Т.О. Аграрні трансформації в перехідних економіках: перспективи для України / Т.О. Осташко // Економіка і прогнозування. — 2003. — № 1. — С. 59—69.

8. Ткач А.А. Інституційна економіка. Нова інституціональна економічна теорія: навчальний посібник / Ткач А.А. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 304 с.

Стаття надійшла до редакції 19.07.2011 р.

АГРОСВІТ

www.agrosvit.info

Передплатний
індекс: 23892

**ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ
24 РАЗИ
НА РІК**

Журнал «АГРОСВІТ» включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з **ЕКОНОМІКИ**

(постанова Президії ВАК України від 27 травня 2009 р. № 1-05/2)

Тел: (044) 223 26 28, 537 14 33, 537 14 32
Тел/факс: (044) 458 10 73
E-mail: economy_2008@ukr.net